

УДК 02:908 (477.74)

Щербина Н.Ф., Одеський державний економічний університет

Щербина Надія Федорівна (1978 р.н.). У 2000 р. закінчила з відзнакою факультет української філології та історії Ізмаїльського державного педагогічного інституту. Аспірант кафедри історії України Одеського державного економічного університету. Автор 8 публікацій у наукових виданнях. Коло наукових інтересів: історичне краєзнавство та етнологія.

Історико-краєзнавча діяльність бібліотек Одещини (50-80-ті рр. ХХ ст.)

У статті розглядається історико-краєзнавча діяльність бібліотек. Висвітлюється їх роль у становленні та розвитку краєзнавства на Одещині у 50-80-ті рр. ХХ ст.

Historical and country-study activity of libraries is considered in this article. Their role in formation and development of local country-study in Odessa region in the 50 th – the 80 th of XX century is under the author's consideration.

Важливим осередком науково-дослідної та організаційно-масової роботи з історичного краєзнавства є бібліотеки. Адже на їхніх полицях і у сховищах зберігаються неоціненні скарби попередніх поколінь, численні документи і література про рідний край. Вивчення історії бібліотечної справи в Україні загалом і історії окремих книгозбірень, зокрема, стало в сучасних умовах одним із провідних напрямів науково-дослідної і краєзнавчої роботи бібліотек. Це цілком закономірне явище: великі зміни, які відбуваються в житті нашої країни і які відкривають нові факти історії, викликають у суспільстві прагнення до вивчення минулого свого народу, своїх коренів, до відродження національної культури.

В такій ситуації люди здебільшого звертаються до книг, до бібліотек. Бібліотечне краєзнавство здатне заповнити в людях духовний вакуум, оскільки духовність зростає, розвивається разом з любов'ю до рідного краю. Від минулих часів у сфері бібліотечного краєзнавства залишилася невідрадна спадщина. Фальсифікацій, перекручень і замовчувань в не надто численних історико-бібліотечних дослідженнях 50-х – 80-х рр. ХХ ст. було більш ніж достатньо. І це трагедія тогочасних

дослідників, які не мали можливості подолати штучні ідеологічні перепони, монополію “єдиного вірного і непомильного вчення”. Теоретичні і методичні основи краєзнавчих фондів у бібліотеках набули певного оформлення у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. у зв'язку з розробкою і затвердженням в 1959 р. “Положення про краєзнавчу роботу обласних, крайових, республіканських /АРСР/ бібліотек” [1]. У 1978 р. було затверджено і “Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР” [2]. Окремі аспекти бібліотечного краєзнавства знайшли відображення в працях О.Талакіної, Н.Горбачевської, Л.Макаренка, Н.Кушнаренка, К.Селіверстової, А.Комської, А.Мамонтова, Н.Щерби, А.Бученкова та інших. Вагому методичну допомогу у сфері бібліотечного краєзнавства надавала Державна історична бібліотека України, яка видавала методичні рекомендації для обласних бібліотек [3]. Досвід бібліотек Одещини з краєзнавчої тематики висвітлювали у своїх працях Г.Каширін, Т.Полянко, О.Панова, Л.Смичок, П.Бондаренко та інші.

Бібліотечне краєзнавство на Одещині, як і в країні, було започатковане ще у ХІХ ст. На цей час припадає виникнення перших бібліотек у

місті, таких як наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, державна наукова бібліотека ім. М.Горького, обласна універсальна наукова бібліотека ім. М.Грушевського. Мета даної статті – розглянути діяльність вищезазначених бібліотечних установ у сфері історико-краєзнавчих досліджень на Одещині у 50-80-х рр. ХХ ст.

Слід зазначити, що в ХІХ ст. краєзнавча діяльність бібліотек була епізодичною, а бібліографічна робота проводилась фактично поза бібліотечними закладами. Натомість у 20-ті роки ХХ ст. в Одесі розгортається широка краєзнавча робота, координаційним центром якої виступала Одеська комісія краєзнавства. На превеликий жаль, не збереглося докладних звітів того часу про ту краєзнавчу роботу, яку проводили місцеві бібліотеки. Але побічні матеріали вказують на те, що ця робота проводилась активно. Особливо треба підкреслити, що усі бібліотеки міста працювали разом над невіршеними завданнями. Це, наприклад, проявилось у розробці фундаментальної бібліографічної праці про одеську періодичну пресу 1917-1921 рр. під редакцією С.Рубинштейна [4]. В створенні цього посібника, який не втратив свого значення і сьогодні, активну участь брали працівники наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, державної наукової бібліотеки ім. М.Горького, Української державної бібліотеки ім. Т.Шевченка та інші установи і заклади міста. У посібнику описані, за рідким винятком, всі періодичні видання, які виходили в Одесі у 1917-1921 рр. російською, українською, англійською, болгарською, грецькою, польською, єврейською, литовською, німецькою, румунською, французькою, сербохорватською мовами. Всього було опрацьовано 267 найменувань газет та 189 журналів [5]. В праці вміщено покажчик видавців і видавництва, редакторів, типографій, наявність газет та журналів у бібліотеках. Саме з цього періоду наукові бібліотеки міста починають ставати центрами краєзнавчої роботи в Одесі.

Великих збитків краєзнавству завдано в 30-ті рр. ХХ століття: було репресовано або усунено від активної діяльності багато краєзнавців, невинувато вилучено з обігу ряд цінних краєзнавчих видань. Під час Другої світової війни і тимчасової фашистської окупації міста фонди бібліотек дуже постраждали: частково знищені, були пограбовані, вивезені. Тільки в обласній універсальній науковій бібліотеці ім. М.Грушевського було знищено понад 5 тисяч книг, вивезена і спалена цінна частина колекції “Hebraica” – книги на давньоєврейській мові, караїмська література та багато інших видань

[6]. І тільки в повоєнні роки бібліотечне краєзнавство починається відроджуватися.

Могутнім імпульсом розвитку бібліотечного краєзнавства стало створення фундаментального видання “Історія міст і сіл УРСР”, і зокрема тому “Одеська область”. Воно викликало інтерес і привернуло увагу широкого кола громадськості до вивчення місцевої історії, до пошукової, науково-дослідної краєзнавчої діяльності значної кількості професіоналів і аматорів. Грандіозна робота вимагала створення бази документальних джерел, літератури, різноманітних друкованих матеріалів про населені пункти області і забезпечення авторів нарисів бібліографічною інформацією. Це завдання було покладено на бібліотеки області й дало надзвичайно позитивні результати для бібліотечного краєзнавства.

По-перше, було виявлено і взято на облік багато друкованих матеріалів про населені пункти, райони. В більшості бібліотек були створені або значно поповнені краєзнавчі довідково-бібліографічні апарати. По-друге, розгорнулася інтенсивна робота з формування фондів краєзнавчої літератури, комплектування бібліотек аудіовізуальними матеріалами краєзнавчого змісту, плакатами, афішами, фотографіями, а також рукописами, зокрема спогадів старожилів, учасників і очевидців історичних подій, щоденниками, листами. По-третє, виробились певні організаційні форми, з’явилась координація в інформаційно-бібліографічному обслуговуванні з питань краєзнавства, в методичному керівництві і наданні практичної допомоги бібліотечним працівникам. Прикладом цього було створення унікального довідкового апарату – “Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР” в Державній історичній бібліотеці України. В роботі над нею брали участь і бібліотеки Одеської області. По-четверте, найважливішим результатом стало створення джерельної та бібліографічної бази, були набуті навички роботи з краєзнавчою літературою, які дозволили працівникам одеських бібліотек розгорнути її широку пропаганду, залучити до краєзнавчих досліджень широкі верстви населення.

Одним із центрів зосередження краєзнавчої літератури в місті є Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького, яка почала свою роботу ще у 1830 р. як Одеська міська публічна бібліотека. Основу її краєзнавчого фонду складала пожертвування книг з історії, археології та географії Північного Причорномор’я, які зробили ініціатори створення бібліотеки – А.Левшин, І.Степановський та інші. Краєзнавчого напрямку в комплектуванні фонду бібліотека набула завдяки діяльності історика М.Мурзакевича.

Книжкові зібрання зростали, головним чином, за рахунок дарунків впливових громадян міста. Особливу цінність становили колекції графа М.Воронцова (600 видань), графа М.Толстого (понад 40000 видань), міського голови, мецената Г.Маразлі (10000 видань) та інші [7]. У 1875 р. бібліотекарем М.Дерібасом було покладено початок створення відділу “Новоросика”. У історико-краєзнавчій діяльності бібліотеки значним досягненням було створення “Музею одеської старовини”, заснування якого пов’язано з іменем М.Толстого – попечителя бібліотеки протягом двадцяти років. На основі цього музею було створено ще й музей книги бібліотеки, а згодом – відділ рідкісних видань та рукописів. Саме завдяки діяльності попечителів бібліотеки, таких як О.Стuart, К.Сікард, М.Попруженко, М.Толстой та інших бібліотека перетворилася на провідний культурний і краєзнавчий центр Одеси: було випущено друковані каталоги, організовано палітурну майстерню, налагоджено найтісніші контакти з багатьма бібліотеками світу.

На початку 20-х рр. ХХ ст. працівниками бібліотеки була створена спеціалізована картотека “Одесика” – це зведений каталог краєзнавчої літератури, який включав монографії, газетні та журнальні статті, рецензії та інші матеріали, які висвітлювали різні аспекти історії Одещини. В різні періоди свого існування картотека мала неоднаковий характер поповнення. Спочатку в картотеці приділялось більше уваги діяльності численних добровільних товариств та закладів, які виникали в Одесі, а також діяльності “отців города” та вельможного панства, пізніше в картотеці переважали матеріали, присвячені діяльності етнічних груп у розвитку культури нашого краю, а в повоєнні роки основний матеріал носив ідеологічне спрямування, наприклад, широко висвітлювалась діяльність Одеської партійної організації. Але, звичайно, поряд з цим збирався матеріал з історії, культури Одещини. З часом “Одесика” мала найбільш повний і доступний довідковий апарат про наш край. На кінець 80-х рр. каталог нараховував більш ніж 150 тисяч карток [8].

За роки існування бібліотеки простежується оптимізація окремих аспектів бібліографічної роботи з питань краєзнавства, яка здійснювалась шляхом формування та організації довідково-бібліографічного апарату, бібліотечного обслуговування, складання краєзнавчих посібників тощо. Так, було видано два покажчики “Материалы к библиографии революционного движения в Одессе” (1927-1929 рр.), “Бібліо-графія революційного руху в Одесі” (1933 р.). Кілька покажчиків вийшло друком серіями “Ученые Одессы” (10 вип.), “Мастера искусств Одессы”, “Писатели

Одессы”, три випуски покажчика “Одесса и Одещина в Великой Отечественной войне” (1948, 1971, 1975 рр.), “Памятники истории и культуры Одесской области” (1987 р.), дев’ять випусків щорічника “Одесская писательская организация”, публікуються огляди “Слово о городе” на сторінках газети “Вечерняя Одесса”. З 1973 р. щорічно виходив покажчик “Одещина на страницах центральной и республиканской печати”. Кожний випуск покажчика містив 300-400 бібліографічних реєстрацій, згрупованих у тематичних рубриках, що охоплюють діяльність партійних, громадських організацій, підприємств промисловості, будівництва і транспорту, сільського господарства, закладів науки і культури, охорони здоров’я, торгівлі та інші сторони громадсько-політичного життя області.

Поряд з ОДНБ ім. Горького велику увагу регіональним краєзнавчим дослідженням приділяла Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, яка була організована у 1817 р. як бібліотека Одеського (Рішельєвського) ліцею – першого на півдні Російської імперії вищого навчального закладу. Після перетворення ліцею в 1865 р. на Новоросійський університет (нині ОНУ ім. І.І.Мечникова) ліцейська бібліотека, яка на той час уже мала значний фонд наукової і навчальної літератури, увійшла до складу університету як фундаментальна бібліотека.

Здебільшого бібліотека збагачувалась колекціями книг, що їх дарували приватні особи та наукові, культурно-просвітницькі, добровільні заклади. Так, в різні часи до бібліотеки надійшли найцінніші фонди В.Григоровича, М.Воронцова, О.Строганова, М.Шильдера, Б.Ляпунова, А.Готалов-Готліба, Ф.Петруня та інших [9].

Значне місце у діяльності Наукової бібліотеки займала науково-бібліографічна і краєзнавча робота, спрямована на розкриття потенціалу книжкових фондів, складання науково-інформаційної бібліографії для сприяння роботі дослідників, бібліографічних списків, покажчиків та карток. Працівниками бібліотек була створена розгалужена система каталогів, які відображають і розкривають фонди в усій їх повноті. Науково-бібліографічна і краєзнавча робота бібліотеки була направлена на більш повне задоволення зростаючих потреб читачів. Для цього застосовуються різноманітні методи та форми роботи: виставки, видання бібліографічних покажчиків, бібліографічні огляди, індивідуальні інформації з історії краю, його наукового, виробничого та культурного життя. Внаслідок діяльності Наукової бібліотеки університету вийшли друком краєзнавчі видання, зокрема матеріали до біобібліографічного словника професорсько-викладацького складу ОДУ ім. І.І.Мечникова, в

якому розглядається внесок 800 вчених університету у вітчизняну та світову науку, які працювали в ньому з 1865 р. по 1957 р. Картотека праць вчених біографічного і наукового характеру нараховує більш ніж 16 тисяч карток. Побачили світ систематичні покажчики до “Записок Новоросійського університету” за 1867-1919 рр., який включає понад 1000 праць з усіх профільних наук, які викладалися в університеті, до “Записок” наукових товариств при Новоросійському університеті” та інші, присвячені природним ресурсам, розвитку сільського господарства області [10]. Ці систематичні покажчики і сьогодні є цінними бібліографічними посібниками для дослідників, тому що університет та його наукові товариства виконували значну роль у розвитку вітчизняної та світової науки і культури, а також у розвитку нашого краю.

У 50-80-ті рр. ХХ ст. в країні становленню бібліотечного краєзнавства значною мірою сприяють методичні центри, в якості яких виступали обласні бібліотеки. В Одеській області таким центром була обласна універсальна наукова бібліотека ім. М.Грушевського, заснована у 1875 р. як громадська бібліотека при Одеському товаристві взаємної допомоги прикажчиків-євреїв. Розвиток книгозбірні відбувався за рахунок особистих прибутків і за підтримки товариства та її засновника С.Бернцельда.

Бібліотека проводила велику довідково-бібліографічну та інформаційну роботу з питань краєзнавства. З 1946 р. ведеться краєзнавча картотека “Одеса і Одеська область”, яка містила на 1965 р. понад 16000 назв і охоплювала різноманітні питання політичного, економічного та культурного життя міста і області. Основними джерелами її поповнення були книги місцевих видань та місцева періодика. Історико-краєзнавча діяльність бібліотеки була спрямована на видання цілого ряду бібліографічних видань, які відбивали, головним чином, різні сторони життя Одеси і Одеської області [11]

Починаючи з 1959 р., бібліотека періодично видає рекомендаційний покажчик “Література про Одеську область”, який включає книги, брошури, статті із збірників, журналів і газет, присвячені минулому і сучасному Одеської області. З урахуванням характеру тогочасного політичного режиму покажчик відображав літературу про комуністичне будівництво в області, про її передових людей, але поряд з цим і про природні ресурси, історію та

культурний розвиток краю. Покажчик “Література про Одеську область” надавав практичну методичну допомогу працівникам бібліотек області при складанні краєзнавчих карток для підготовки бібліографічних оглядів, а також індивідуальній роботі з читачами.

Протягом 1963-1965 рр. бібліотекою підготовлено і видано 15 рекомендаційних та інформаційних покажчиків літератури, зокрема, “19 років визволення міста-героя Одеси від фашизму”, “Образ нашого сучасника у творах одеських письменників”, “60 років з дня революційного повстання на броненосці “Потьомкін”, “Кращі люди Одещини” та інші. При проведенні масової роботи працівники бібліотеки використовували краєзнавчу літературу для організації виставок, присвячених історії міста й області, їх культурному розвитку. Бібліотека приділяла велику увагу відзначенню ювілейних і знаменних дат з історії Одеси і Одещини, друкуючи календар з цих визначних дат [12].

Поряд з цим бібліотека виступала координаційним, методичним центром з питань краєзнавства для бібліотек області. Систематична, раціонально спланована методична робота включала проведення обласних семінарів з краєзнавчої роботи, надання бібліотекам області методичних матеріалів, рекомендацій з питань краєзнавства та інше. Внаслідок цього у бібліотеках області проводилась значна робота над поповненням краєзнавчого фонду, створенням краєзнавчих карток, а також при бібліотеках організовувались краєзнавчі куточки, музеї [13].

Але в цей же час простежуються деякі недоліки у діяльності бібліотек області. Книжкові фонди далеко не в повній мірі задовольняли вимоги, які ставили перед бібліотеками в галузі краєзнавства. Особливо обмеженими були фонди районних і сільських бібліотек, зокрема краєзнавчої тематики. Бібліографічні посібники не відбивали повністю і не розкривали всіх сторін історичного розвитку і багатогранного життя краю. Як правило, вони носили тематичний характер і багато питань не знаходили свого висвітлення. При складанні карток бібліотечні працівники не завжди вміли відібрати потрібний матеріал, який мав цінність для різноманітних досліджень.

Отже, аналіз історико-краєзнавчої діяльності досліджуваних бібліотек Одещини у 50-80-ті рр. ХХ ст. свідчить про те, що вони

ЛІТЕРАТУРА

1. Положение о краеведческой работе областных, краевых, республиканских (АССР) библиотек // Руководящие материалы по библиотечному делу: Справочник. – М., 1982. – С.192-196.
2. Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР / Міністерство культури УРСР. – К., 1978. – 9 с.

3. Методические рекомендации по формированию краеведческих фондов библиотек УССР / Сост.: А.Комская, Л.Александрова. – К., 1983. – 12 с.
4. Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. 1917-1921 рр. // Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки. – Одеса, 1929. – XLVIII – 175 с.
5. Павлюк Н. Краеведение в библиотеках // Скарбниця культури: Зб. ст. / Ред. Ботушанська О. – Одеса, 1958. – Вип. 2. – С. 111.
6. Полянко Т. Деятельность библиотек Одесской области в изучении истории региона и создании краеведческих информационных ресурсов // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: До 185-річчя НБОНУ ім. І.І.Мечникова.: Зб. ст. / Відп. ред. В.Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 171.
7. Ботушанська О. Скарбниця культури України – 175 // Скарбниця культури: Зб. ст. / Ред. І.Шелестович. – Одеса, 2004. – Вип. 3. – С. 3.
8. Смычок Л., Забенкина Л. Историко-краеведческая деятельность Одесской государственной научной библиотеки им. М.Горького // Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы. “Воспитание историей” 27-28 июня 1989. – Одесса, 1989. – С. 61.
9. Бондаренко П. Розвиток наукової бібліотеки Одеського державного університету // Тези доповідей та повідомлень ювілейної наукової сесії, присвячена 100-річчю ОДУ. – Одеса. – 1965. – С. 78.
10. Павлюк Н. Вказ. праця. – С. 116-117.
11. Панова О. Краєзнавчу літературу – трудящим! // Краєзнавство в бібліотеці. З досвіду роботи. – К., 1965. – С. 7.
12. Панова О. Робота обласної бібліотеки по пропаганді революційних, бойових і трудових традицій на Одещині // Краєзнавча робота бібліотек України. Методичні матеріали з питань краєзнавчої роботи бібліотек / Ред. П.Жевахов. – К.: ДІБ УРСР, 1966. – С. 53.
13. Каширін Г. Краєзнавча робота масової бібліотеки. – К., 1960. – С. 9.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.2005 р.